

Nõukogude aja kirjandus- ja kultuurielu

Saateks

TÕNU TANNBERG

Teemanumbri aluseks on 5.–6. mail 2022. aastal toimunud konverentsi „Sovetiaja kirjandus- ja kultuurielu. Uued allikad, lähenemisviisid, tõlgendused” ettekanded. Konverentsil esinesid uurijad Eesti Kirjandusmuuseumist, Tartu Ülikoolist, Tallinna Ülikoolist, Underi ja Tuglase Kirjanduskeskusest, Tallinna Kirjanduskeskusest ning Eesti Mälu Instituudist. Ürituse korraldamine lasus Tartu Ülikooli Eesti ajaloo rahvusprofessori, Rahvusarhiivi ja Eesti Teaduste Akadeemia õlul.

Nõukogude aja kirjandus- ja kultuurielule pühendatud konverentsi korraldamine tundus siinkirjutajale mõttekas mitmel põhjusel. Perioodi uurimisel on ühiskonna vaimuelu seni leidnud poliitilise ajaloo kõrval vähem tähelepanu, kusjuures enim on käsitletud sõjajärgseid aastaid. Kirjandus- ja kultuuriemade käsitlemine on aga kindlasti vajalik mõistmaks nõukogude ühiskonna toimimist laiemalt: võimu ja vaimu sümbioosis kogu nõukogude aja vältel. Algusest peale oli sihiks korraldada kirjandusteadlaste ja ajaloolaste ühine konverents. Iseenesest mõistetavalt on nõukogude aja kirjandus- ja kultuurielu uurimisel võimalikud eri lähenemisnurgad, allikad ja tõlgendusviisid ning kirjandusteadlaste ja ajaloolaste koostöö on eri vormides kenasti toiminud, kuid ühisüritusi ei ole olnud palju.

Nagu konverentsil, on ka teemanumbri huviorbiidis nõukogude ajastut iseloomustava kirjandus- ja kultuurielu institutsionaalne ning ideoloogiline raamistik, ühiskonna vaimuelu suukorvistamise erinevad praktikad, tolelaegne ilukirjanduslik looming ja loomeolud, suhted eesti pagulastega välismaal ja rida teisigi kitsamaid uurimisküsimusi.

1944. aastal taasokupeeritud Eesti NSV jäi poliitiliselt ja majanduslikult muust maailmast eraldatuks. Sellega kaasnes ulatuslik (ent mitte täielik) infosulg ja eemalejäämine lääne vaimsetest arengutest ja suundumustest. Sõjajärgsel aastakümnel käsitas režiim kõikvõimalikke piiriüleseid teadus- ja kultuurikontakte üksnes negatiivses võtmes ja „lääne ees lömitamisena”. Seetõttu hakati tugevdama parteilist kontrolli teaduse üle ja korraldama eri teadusharudes nn teaduslike diskussioone, mis said alguse küll Moskvast, kuid seejärel laienesid liiduvabariikidesse. Tagajärjeks oli teaduse allutamise jäigale ideoloogilisele kontrollile, akadeemilise diskussiooni tasalülitamine ning teaduslike oponentide põrmustamine „õigete”, st Kremli heakskiidu saanud teadlaste poolt.

Tollaste diskussioonide ja kampaaniate ideeliseks niiditõmbajaks oli Jossif Stalin. Kuid vahel sekkus ta ka avalikult, nagu 1950. aastal keeleteaduse „diskussioonis”, mis päädis Stalini keelilise pöördega ehk marristliku keeleteooria põrmustamisega – suur juht tunnistas selle ebamarksistlikuks jaburduseks. **Jaan Unduski** artikkel annabki panoraamse ülevaate 1920.–1950. aastate keelepoliitilisel võitlusväljal

toimunust, analüüsib igakülgset Nikolai Marri õpetust ja selle ambitsiooni saada ametlikuks lingvistilist mõtlemist suunavaks teooriaks NSV Liidus. Samuti käsitleb ta marrisimi uut tõusu sõjajärgsetel aastatel ja seoseid lõssenkismiga ning – mis veelgi olulisem – selle teooria Eestisse jõudmist, siinseid arenguid ja võtmetegelasi (eelkõige Kristjan Kuret).

Raudse eesriide taha jäämine tähendas otsest sundi orienteeruda vene kultuurile ning eriti tugev oli see sund 1940. aastate lõpus ja 1950. aastate esimesel poolel. Venestamispuuetest hoolimata jäid eestikeelne haridus ja kultuur püsima ning selles ei etendanud kaugeltki teisejärgulist rolli kirjandusõpe. Punavõimu ideoloogilises ja parteilises kasvatustöös oli erilisel kohal koolihariduse nõukogustamine, kusjuures kirjandust peeti ajaloo kõrval üheks kõige olulisemaks meelsusõppe aineks nõukogude koolis. **Maarja Vaino** artikkel kirjeldab Nõukogude okupatsiooni ajal toimunud muudatusi kirjanduse õppekavades. Uurimuse keskmes on õppekavade sisu, ideoloogilise konteksti teisenemine erinevatel perioodidel ning kirjandustundide arv. Selgub, et kirjandusõppele eraldati õppekavas üsna palju ruumi, mis võimaldas ettenähtud autoreid (sh eesti kirjandust ja kirjandusklassikat) ulatuslikult käsitleda. Eesti kirjandusklassika suures mahus õpetamine oli omamoodi vastumürk ideoloogilisele kasvatustööle ning aitas kaasa rahvusliku identiteedi hoidmisele.

Nõukogude režiim kontrollis ühiskonda eri meetodite ja vahenditega. Vaimuelu suukorvistati eelkõige repressiivsete meetmetega, kuid võim surus ühiskonda ideoloogiliselt sobivatesse raamidesse loomeinimesi tunnustades ning esile tõstes. Seda eesmärki teenis ka Stalini preemia institutsioon, mis oli üheteaegu vaimuelu võimude kontrollile allutamise instrument ja oluline lüli ühiskonna sotsiaalses etiketis (tunnustuste, hüvede ja privileegide süsteemis). Eesti NSV-s pärjati kirjanduse vallas Stalini preemiaga August Jakobson (1947, 1948), Hans Leberecht (1949) ja Juhan Smuul (1952). **Tõnu Tannberg** analüüsib Hans Leberechti autasustamise asjaolusid, leides, et see oli klassikaline näide Stalini preemiast kui võimu tööriistast ühiskonna ideoloogilisel mõjutamisel ja nõukogustamisel. Stalini jaoks, kelle otsesel sekkumisel Leberecht pärjati, ei olnud oluline teose kirjanduslik väärtus, vaid ideoloogiline sobivus (antud juhul) Eesti küla ja kogu ühiskonda ees ootava murrangu – küüditamise ja massilise kollektiviseerimise – konteksti.

Nõukogude ühiskond oli nomenklatuurne ühiskond. Nomenklatuur tähendas salajast nimekirja partei- ja riigiaparaadi, ühiskondlike organisatsioonide ning teiste institutsioonide juhtivatest ametikohtadest. Nende ametikohtade täitmisel vajati partei kinnitust või vähemalt heakskiitu. Nomenklatuur ja selle ametikohtadele töötajate kinnitamise reeglid moodustasid tervikliku süsteemi, mis haaras kõik eluvaldkonnad eesmärgiga tagada kontroll kogu ühiskonna üle. **Olev Liivik** analüüsibki oma artiklis nomenklatuuri kui ühte olulisemat sovetliku kaadripoliitika vahendit. Tema uurimise keskmes on Nõukogude Eesti kirjanduselu juhtivad ametikohad, mis kuulusid EKP keskkomitee nomenklatuuri, ning nii formaalsed kui ka mitteformaalsed parteilised toimingud, mille abil neid ametikohti täideti. Artiklist leiab olulist lisateavet mitme nomenklatuurse kirjandusjuhi (Juhan Smuuli, Paul Kuusbergi, Vladimir Beekmani) kohta, kes olid pikka aega kirjanike liidu eesotsas.

Eesti NSV kirjanike liit oli loomeliiduna loomulikult kaasatud nomenklatuuri-süsteemi ja etendas olulist rolli kirjanduselu korraldamisel. Loomeliidu koht nõukogude võimustruktuuris oli ambivalentne: riikliku institutsioonina oli kirjanike liit võimu käepikendus ja suuniste jagaja, kuid samal ajal ühendas ja kaitses kirjanik-konda. Loomeliitu kuulumine oli erialase tegevuse viljelemisel möödapääsmatu, mis omakorda tähendas võimuaparaadi kehtestatud reeglite omaksvõtmist ja nendest kinnipidamist. Poliitiliste olude teisenemisel muutusid ka loomeliitude tegevust korraldavad reeglid ning omavaheline suhtlemine. See ilmnes eriti selgelt pärast Stalini surma.

Ka vabamates oludes oli siiski alati esiplaanil kirjanduse ja kirjanike roll partei propaganda tööriistana. See ilmneb selgelt järeikasvu – noorte autorite kasvatamisel, millel peatub pikemalt **Eve Annuk**. Autor käsitleb Eesti NSV kirjanike liidu kirjanduslike konsultantide (nii luule kui proosa alal) tegevust algajate autorite suunajana ning analüüsib esteetilisi ja ideoloogilisi põhimõtteid, millest neil tuli oma igapäevatöös lähtuda. **Tiiu Kreegipuu** uurimus keskendub kirjanduselu parteilisele juhtimisele sulaaja lõpuperioodil, näidates, kuidas teisesid kirjanike liidu ja kompartei suhted.

Ühiskonna poliitilise õhustiku muutumine mõjutas otseselt loomeolusid ning kultuuripoliitikat laiemalt. **Tiina Saluvere** ülevaade Kaarel Irdi tegevusest Vanemuise teatris kaardistab teatri kui ideoloogiaasutuse võimalusi ja piire nõukogude kultuuripoliitika kontekstis. Ird näitas oma sihtide saavutamisel üles kadestamisväärselt nutikust: oskus võimuaparaadi eri tasanditega suhelda ja parteilisi suuniseid täita tagas Vanemuisele üsna ainulaadse koha mitte ainult Eesti, vaid laiemalt kogu NSV Liidu teatrimaastikul.

Nõukogude perioodi uurimisel ja mõtestamisel tuginetakse enamasti võimuaparaadi ja ametiasutuste dokumentidele. Kuid paljude teemade uurimisel ei piisa ametlikest dokumentidest, et mõista (väliselt ehk ühehülbalise, kuid lähemal vaatlusel siiski eripalgelise) nõukogude ühiskonna toimimist ja üksikindiviidi kohta selles. Seda tüüpi materjali jäetud lünki aitavad täita ilukirjandus, esseistika ja omaeluloolised allikad, mis **Epp Annuse** sõnul võimaldavad „ajajärgu mõistmisel kasutusele võtta täiendavad kategooriad ja käsitleda toonast tajuilma ja võimalikkuste topograafiat laiemalt”. Oma artiklis vaatleb ta keskkonna käsitlemist hilisnõukogude aja ilukirjanduses ja esseistikas, tõstes esiplaanile iseduse, võimu ja kultuuri vastasmõju küsimuse. Ühtlasi näitab autor, kuidas tollast kohalikku keskkonnaeetikat mõtestati Albert Schweitseri ideede abil. Seega ei jäänud Eesti ka raudse eesriide taga kõrvale üleilmsest ideede levikust.

Ilukirjanduse vahendusel lahatakse siinses numbris teisigi teemasid. Nõukoguliku majandusmudeli juurutamine sõjajärgsetel aastatel tähendas industrialiseerimist, kollektiviseerimist ning jäiga riikliku plaanimajanduse kehtestamist. Nii pääses Eestis maksvusele käsumajandus, mis ei arvestanud kohalikke tooraine- ega tööjõuressursse, ajalooliselt väljakujunenud tootmistavasid ega vajadusi. Industrialiseerimise keskne arengumootor oli mäetööstuse edendamine, mis võimude jaoks oli ka propagandistlikult oluline. Seetõttu eeldati ühtlasi selle teema käsitlemist kirjanduses. **Elle-Mari Talivee** artikli fookuses ongi mäetööstuse kajastamine ajakirjas

Looming 1940.–1950. aastatel. Vaade mäetööstusele kirjandusajakirjas ilmunud tekstide kaudu rikastab senist pilti Kirde-Eesti majandusajaloolisest arengust.

Johanna Rossi artikkel naisfiloloogi kujust hilisnõukogude Eesti kultuuris on tõukunud ajastu ilukirjandusteostest, kus sageli kirjeldatakse naisfiloloogi kui naeruväärset ja saamatut tegelast. Autor uuribki, miks osutus naisfiloloogi kuvand tollases ühiskondlikus kujutuses puudulikuks. Kuvandiuuringute ja naisajaloo võtmes kirjutatud uurimuses võetakse vaatluse alla filoloogia kui teadusharu maine ja selle soolised tahud ning naisfiloloogi kujutamine ajastu proosateostes. Lisaks kirjeldatakse naisfiloloogiks olemise kogemust hilisnõukogude ajal, nii nagu seda valgustasid uurimuse tarbeks tehtud isikuintervjuud, ning võrreldakse seda ilukirjandusest saadud „tõmmisega”. Tulemuseks on uudne sissevaade hilisnõukogude ühiskonda.

Eesti taasokupatsioon 1944. aastal lõhestas senise tervikliku eesti kultuuri kaheks: väliseesti ja kodueesti kultuurieluks. Punavõimu eest Teise maailmasõja lõpuaastatel pagulusse siirdunud loovinimesed (kirjanikud, kunstnikud, teadlased jpt) jätkasid uutes asukohamaades oma senist tegevust. Kuni Stalini surmani olid pagulaste kontaktid kodumaaga peaaegu täielikult katkenud. Sel ajal oli nõukogude režiimi esmane eesmärk kõik pagulased sunniviisiliselt kodumaale tagasi tuua – repatrieerida. Kui see poliitika ebaõnnestus, hakati pärast Stalini surma (eelkõige alates 1956. aastast) lubama mõningaid Kodu-Eesti ja Välis-Eesti kultuurikontakte, neid aga püüdsid võimud eri moel oma huvides ära kasutada. Ühtlasi oli Nõukogude Eesti suhtlus välismaailmaga julgeolekuorganite range kontrolli all.

Raudse eesriide paotumisel olid just kirjanikud ja kultuuritegelased ühed esimesed, kes nõukogude „kultuurisaadikutena” välismaale pääsesid. **Anu Raudsepp** käsitlebki Nõukogude Eesti kirjanike esimesi välisreise sulaaaja tingimustes 1950. aastate teisel poolel. Autori huviorbiidis on reiside sihtkohad ja eesmärgid, reisijatele tehtud ideoloogilised ettekirjutused ning reiside toimumist võimaldanud tegurid.

Läänega kultuurisidemete loomise poliitika andis Stalini-järgsel ajal eraisikutele võimaluse osaliselt taastada kaotatud kontaktid pereliikmete, sugulaste, sõprade ja endiste kolleegidega. Nõukogude võimu siht oli aga sõlmunud kontakte ära kasutada pagulaste Eestisse meelitamiseks ning pagulasühiskonna lõhestamiseks. **Aigi Rahi-Tamm** kirjutab eri taktikatest, mille abil kommunistlik partei ja julgeolekuorganid neid eesmärgi saavutada püüdsid. Kõnekas näide on 1960. aasta laulupidu, millest pidi saama efektiivne propagandaüritus pagulaste Eestisse meelitamisel, n-ö peibutuspardiks oli helilooja Eduard Tubin. Tegelikult kukkusid võimud oma „kavalast” võttest kápuli: ühtegi pagulast nende ametlikul kutsel laulupeole ei tulnud, kuid pidu ise kujunes rahvast ühendavaks spontaanseks meelevalduseks.

Teemanumbri lõpetavad Inga Sapunjani ja Olaf Mertelsmanni arvustused Sirje Oleski monograafiale „Aegade lugu. Kirjanike liit Eesti NSV-s” (Tallinn: Eesti Kirjanike Liit, 2022). Loodetavasti ärgitavad siinsed käsitlused nendel ja teistelgi nõukogude aja kirjandus- ja kultuurielu puudutataval teemadel edasi mõtlema, seda perioodi uurima ning sellest kirjutama.

■ Teemanumbri väljaandmist on toetanud Tartu Ülikooli Eesti ajaloo rahvusprofessuur.